

INNOVATIVE
WORLD

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI

- EXACT
- NATURAL
- MEDICAL
- TECHNICAL
- ECONOMICS

- PHILOLOGICAL
- PEDAGOGICAL
- MILITARY
- SOCIAL SCIENCES
AND HUMANITIES

2025

Google Scholar

zenodo

Andijan, Uzbekistan

+998945668868

<https://innoworld.net>

INNOVATIVE
WORLD

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI
TO'PLAMI

2- JILD, 1 - SON

2025

Google Scholar

 [®] digital object
identifier

ResearchGate

zenodo

 ADVANCED SCIENCE INDEX

ADVANCED SCIENCE INDEX

 OpenAIRE

 Academic
Resource
Index
ResearchBib

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2025

“Devonu lugotut-turk” asarida “do’st” konsepti

Durdona MUTALIPOVA,
ADU magistranti.

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Do’st” konseptining “Devonu lug’atit-turk” asarida ifodalanishi o’rganilgan. Asarda ushbu konseptni ifodalovchi oltita leksema semantik jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit so’zlar va iboralar: *konsept, bilish, tushuncha, esh, eshin, adash, o’rtoq, qarash, sag’dij, do’stlik, yaqinlik.*

Konsept – bilimlar majmui.[1] Bilimlar esa, bilish va tushunishga bog’lanadi, ya’ni bilimlarni yig’ish uchun ilmni o’rganish va uning mohiyatini tushunish lozim bo’ladi. Inson ko’p narsalarni bilishi, lekin ularning mohiyatini anglamasligi ham mumkin. Bugungi kunda zamonaviy kognitiv tilshunoslik tushuncha asosidagi bilimlarni sistema sifatida o’rganib, ular orasidagi munosabatlarni tadqiq qilish bilan shug’ullanmoqda. Agar bilimlarga sistema sifatida qaralmasa, bunday bilimlar tasavvurligicha qolaveradi. Sistemalashgan bilimlar konsept tabiatiga ega bo’ladi. Konsept mohiyatini tushuncha va so’z ma’nolarining umumiy va farqli jihatlarini, ya’ni ularning integral va differensial belgilarini aniqlamay turib tushuntirib bo’lmaydi. Shu sababdan konsept chuqur va atroflicha tadqiq qilinmoqda. Ushbu maqolada biz Maxmud Koshg’ariyning “Devonu lug’atit - turk” asarida “Do’st” konseptining ifodalanishini o’rganishni maqsad qilib oldik.

O’z ta’biri bilan aytganda “uch daryodan suv ichgan til”imizning xassos sohibi va bilimdoni, nozik badiiyati, mushohada va xalqchilligi bilan ong-u qalblarimiz oshnosiga aylangan asarlar muallifi, shoir Erkin Vohidovning quyidagi misralari sizga juda yaxshi tanishligi shubhasiz:

*Do’st bilan obod uying,
Gar bo’lsa u vayrona ham,
Do’st qadam qo’ymas esa,
Vayronadir koshona ham.*

Darhaqiqat, hayot do’st-u yor bilan to’lug’. Inson hayot yo’lidagi hamrohlar bilan, ajdodlar yodi va avlodlar orzusi bilan tirik. Yolg’izlik faqat Yaratganga xos, deb bejiz aytilmagan axir.

Hammamiz sevib tomosha qiladigan film qahramoni Robinzon Kruzo kema halokati tufayli kimsasiz orolga tushib qolgach, tez orada yashash uchun o’ziga kerakli sharoitlarni yaratadi. Mo’jazzgina kulba quradi. Dehqonchilik uchun yer ochadi, suv olib keladi. To’tiqush, kuchuk, mushuk, echkilarni qo’lga o’rgatadi...

Bir qarashda hammasi joyida – qulay iqlim, jannatdek (asosiysi bexatar) orolcha, toza havo, sokin hayot, to'kin-sochinlik... Biroq, u o'zini qafasga tushib qolganday his qilaveradi. Tezroq bu yerdan ketish, qutilishga intilaveradi. Negaki, u jamiyatdan ajralib, yolg'iz – bir o'zi qolgan edi.

Inson o'z tanasi, tabiiy ehtiyojlariga ko'ra dunyodagi millionlab jonivorlar kabi oddiy mavjudot bo'lish barobarida qalbi, fikrlashi, hissiyotlari, ruhiy ehtiyojlariga ko'ra yuksak hilqat, ijtimoiylashgan shaxs hamdir. Uning o'ziga o'xshash odamlar qurshovidan chetda qolishi qanchalar dahshat ekanini his qilish mushkul emas.

Faylasuf shoir Abdula Oripov aytganidek:

...Yolg'izlik hasratin ko'rsatma, taqdir,

Yolg'izlik insonga o'limku axir.

Dunyo shodliklari yig'lsa butun, Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun, deganida mavlono Ro'dakiy do'stlikning qanchalar keng va qanchalar muqaddas tushuncha ekanini izohlaganday go'yo. Aslida ham “do'stlik” “ikki inson o'rtasidagi yaqinlik, ahillik, inoqlik” yoki yaratgan va banda o'rtasidagi rishtagina emas. Balki, inson va Xudo, inson va Payg'ambar, inson va jamiyat, notiq va tinglovchi, muallif va o'quvchi kabilarni bog'lovchi, butun kishilik jamiyatini yaxlitlovchi tushunchadir.

Zahiriddin Muhammad Bobur hazratlari:

Gar zamonni nafy qilsam, ayb qilma, ey rafiq,

Ko'rmadim hargiz, netayin, bu zamondin yaxshilig'! – deganlarida faqatgina o'z rafiqi, ya'ni do'stigagina murojaat qilmagan. Balki, butun zamondoshlariga, kelajak avlodlarga istiholalarini bayon qilgan.

Istasangkim ko'rmagaysan bevafofig', ey rafiq,

Qilma olam ahli birla oshnolig', ey rafiq, – baytida hazrat Navoiy do'st timsolida o'z-o'ziga nasihat qilayotganday ma'no, ohang bor.

Agar do'stlik savdo-sotiqqa o'xshab, ehtiyojga asoslansa, u qanday do'stlik bo'ldi, – deganida ibn Sino do'stlik kishilar o'rtasidagi ma'naviy ehtiyoj ekanini nazarda tutgan. Demak, do'st faqat boshga ish tushganidagina qidiriladigan odam emas. Yoki inson va inson o'rtasidagi do'stlik oddiy inoqlik emas. Chin do'st insonga ruhan yaqin, qalbdan joy olgan, har qanday sharoitda qadrini yo'qotmaydigan shaxs – birodardir.

O'zbekcha “do'st” konsepti milliy qadriyatlar, sharqona odob-axloq bilan birga Islomiy an'analarni ham qamrab olgan. Qur'oni karimning “Hujurot” surasida **“Albatta, mo'minlar birodardirlar...”** deyilgan.

Payg'ambarimiz (s.a.v): **“Mo'minlar bir-birlariga mehr-muhabbat, rahm-shafqat qilishda bir jismga o'xshaydilar. Biron a'zo og'risa qolgan a'zolar ham bedor va isitma bo'lib birgalikda azob chekadi”** deganlar. Yana bir hadisda: **“Sizlardan birortangiz to, o'zi uchun yaxshi ko'rgan narsani, birodari uchun ham ravo ko'rmaguncha mo'min bo'la olmaydi”** – deyiladi.

Endi esa “do’st” so’zining izohi bilan tanishsak. “Do’st” so’zi fors-tojikcha inoqlik, ahillik, totuvlik munosabatlari bilan bog’langan; ko’ngli dili yaqin; muhib ma’nolarini anglatadi. [3-244]. O’zbek tilida “Do’st” konsepti juda keng ma’nolarda qo’llaniladi. Turkiy tillarning dastlabki lug’ati bo’lmish “Devonu lug’otit-turk” da “do’st” so’zining bir qator semalari mavjud:

1.Esh – hamroh, o’rtoq, do’st. Alohida tabiatlik kishilarga “eshlik” so’zi ishlatilgan.

Anin ishin kechurdum

***Eshin** jima qachurdum*

Olum otin ichurdum

Ichti bolub jazi tarun.

Uni o’ldirib, ishini bartaraf qildim va **do’stini** qochurdum. O’lim sharbatini torttirdim, yuzini burishtirgan holda ichdi. (2-81-82-betlar). Esh so’zi bugungi kunda juda kam holatlarda foydalaniladi, nafaol so’z hisoblanadi. Ammo so’z o’z ma’nosini ham, o’zini ham saqlab qolgan. O’rta asrlarda bu so’z hozirgiga nisbatan anchayin faol bo’lgan.

Ul yor qo’lidan zahar-da no’sh etsa bo’lar,

Achchiq so’zni shakarga esh etsa bo’lar.

Ko’p tuzli emish so’zlari-har yerda agar

Tuz bo’lsa jigar yeb, dilni xush etsa bo’lar. (Jaloliddin Rumiy)

Uquvli kishiga zakovati esh

Bilimsiz kishiga mukofot-so’kish (Qutadg’u bilig)

Ko’p o’tmay, yangi shahardagi boshlang’ich maktabga muallim bo’lib kirdi, bilimlil rus, qozoq yigitlaridan o’ziga do’st-esht orttirdi. (A. Muxtor “Chinor”)

Hasratiga quloq sol, hasratiga bo’lgil esht. (T. To’la)

2. Adash – do’st, o’rtoq (2-92). Bugun iste’molda bo’lgan “Adash” so’zi o’z ma’nosida qo’llanmasligiga guvoh bo’lamiz. So’z etimologiyasiga ko’ra “adash” “otdosh” so’zining fonetik o’zgarishga uchragan varianti, ya’ni “ismi bir xil insonlar” ekanligini anglash qiyin emas. Biroq, shu o’rinda “adash – do’st” va “adash – otdosh” so’zlaridagi ma’no mushtarakligini ko’rish ham mumkin: ismi bir xil insonlarning bir-biri bilan ko’ngli yaqin, demakki, do’st, o’rtoq bo’ladi albatta. Xalqimizda “Adash” so’zidan ism sifatida ham foydalaniladi. Asosan o’g’il bolalarga qo’yiladigan bu ism “Adashtirilgan, almashtirilgan bola” ma’nolarini kasb etib, chaqaloqni yovuz kuchlardan asrash, ularni chalg’itish uchun berilgan. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, “Adash”ning do’st, hamdam, o’rtoq ma’nolari ham bor.” [4-2088]

3. **O'rtoq** – do'st, tengdosh, sherik. Maqolda shunday keladi: O'rtoq o'rtoq'idan (taqsimda hissani) ko'p olmaydi. Bu maqol o'rtoqlarning tug'ishganday bir-biriga yaqin, bir-biriga nisbatan adolatli, insofga bo'lishini anglatadi. (2-125) O'rtoq esa anchayin faol so'z bo'lib, bugungi kunda ham "Do'st" semalari orasida eng ko'p qo'llaniladigan so'zdir. Agar shunday farqlash mumkin bo'lsa: "do'st" so'zi ko'pincha erkaklar orasida, "o'rtoq" so'zi esa ayollar orasida faol hisoblanadi.

Navbahor. Ochildi gullar, sabza bo'ldi bog'lar

Suhbat aylaylik kelinglar, jo'ralar, o'rtoqlar. (Muqimiy)

Pok-u ahil, oqil kishiga o'rtoq

Bo'l-u, noahildan qochaver yiroq,

Dono senga zahar tutsa ham ichgil

Qo'l cho'zmagil, sharbat tutsa ham ahmoq. (Umar Xayyom)

4. **Azash** – o'rtoq, do'st.

Usitg'an qiyash qapsadi,

Umunlig' azash jajsadi,

Ertish suvin kichsadi

Budun anin o'rko'sho'r.

Qizdiruvchi quyosh qopladi. Umidlik do'st bizni ko'rolmay, bizga yomonlik istab qoldi. U Artish suvin kechayozdi, shuning uchun xalq hurkayotir. [2-170] Bu so'z bugungi kunda eskirgan so'z hisoblanadi.

5. **Qazash** - yaqin birodar. [2-350]

6. **Sag'dij** - do'st, o'rtoq. [2-423]

Qadimdan do'st so'zi turli ma'nolarda qo'llanilishini Pahlavon Mahmud ruboiylari misolida ham ko'rsak bo'ladi:

Gurkiragan olov dilim yo'ldoshi,

To'lqin urgan daryo ko'zlarim yoshi,

Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za

Ko'hna do'stlar xoki – qo'li yo boshi. [5-4]

Ruboiyda shoir gurkiragan olovni yuragidagi ishqqa qiyoslaydi. Daryo qirg'og'idagi suv mavjlanishini esa, ko'z qaboqlaridagi yosh tomchilariga mengzaydi. So'ng yuqoridagi ikki tashbehdan ham go'zal qiyos keladi. Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za ko'hna do'stlar xoki – qo'li yo boshidan ekanligini ta'kidlaydi. Darhaqiqat, ko'xna zamin yaratilganidan beri qanchadan qancha insonlar bu yorug' dunyoni tark etdilar. Ularning aniq soni hech kimga ma'lum emas. Yer yuzida qabriston bo'lmagan yer yo'q, degan gap eshitgandim. Shunday ekan tuproq deb olganimiz inson xoki bo'lishi ajab emas. Ahamiyatlisi, shoir bu ruboiyda do'st so'zini ajdod, o'tgan yaqinlar so'zi o'rnida ishlatadi. Ajdodlar bilan avlodlar uzviy bog'liq, ruhan yaqinligidan esa, shu so'z vositasida ruboiyni yanada go'zallashtirgan.

Dunyo do'stligiga berma xotir hech,

*Kekdan o'zga undan zohir bo'lmas hech,
Yuz yil yashasang ham o'lim keladi
Yuz mulkni olsang ham bo'lur oxir hech.*[5-5]

Ruboiyda dunyo bilan do'stlashma, deya fikrini aniq va qisqa ifoda etgan shoir aslida, mol-dunyoga, amal va dunyo lazzatlariga ko'ngil berma, uning jodusiga aldanib qolma deyapti. Sababi bundan yaxshilik chiqmas. Zotan yuz yil yashasang ham, yuz mulkni egallasang ham baribir o'lim hammasini yo'q qilib seni olib ketadi. Do'stlik so'zining olmosdek tovlanishini ko'ringki, bu o'rinda u mehr bermoq, ko'ngil qo'ymoq kabi ma'nolarda nur taratib turibdi.

*Tong chog'i yozganda lolalar yaproq,
Sahar qushi dodlab derdi, ey o'rtoq,
May ichkim, daraksiz ketar hamma ham
Qo'zg'al yer ostida yotgungdur uzoq.*[5-5]

Ruboiy orqali do'stlikning yangi bir mazmuniga misol keltiriladi. Bu hayotda nafaqat insonlar o'rtasida, balki jonzotlar va insonlar o'rtasida ham samimiy, go'zal do'stlik mavjud. Tong qushi insoniyatni "ey, o'rtoq" deya g'aflat uyqusidan uyg'otmoqchi. Bu dunyodan daraksiz ketmaslikka chaqirmoqda, hali yer ostida uzoq uxlab uyquga to'yib olasan, hozir esa tinimsiz harakat qil, deya xitob qilmoqda.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, do'stlik bir ob'ekt doirasiga sig'maydigan, makon va zamon tanlamas muqaddas tushunchaki, uni qanchalar chuqur o'rganilgani sari yangi-yangi ma'no va ohanglar, rang-baranglik kasb etib boraveradi.

Darhaqiqat, "do'st" konsepti juda ko'plab nozik ma'nolar bilan jilolanuvchi, xalqimiz so'zlashuvi, og'zaki ijodi va badiiy adabiyotida eng ko'p qo'llaniladigan ma'no tushunchasi. Uni chuqur o'rganish, ayniqsa, qadimgi turkiy tildagi ma'nodoshlarini aniqlash va iste'molga kiritish, jahon taraqqiyoti tufayli iste'molga kirib kelayotgan yangi so'zlar bilan uyg'unlashtirish tilshunoslar oldida turgan dolzarb masaladir.

Zero, shoir Sirojiddin Sayyid aytganidek:
*Do'st kim, raqib kim, haq birla hakim kim, –
Bilmay aslin lol ila hayronida kuydim.*

Adabiyotlar

1. Кубрякова Е.С., Деменьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. -С.90
2. Махмуд Кошғарий. "Девону луғатит - турк" О`зССР Fanlar akademiyasi nashriyotining bosmaxonasi. Toshkent 1960
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Moskva "Rus tili nashriyoti" 1981